

Bibliai héber hatások a karaim nyelvű bibliafordításokban. Még egyszer a héber határozott névelő és a jelzői mellékeves szerkezetek karaim fordításáról

Olach Zsuzsanna

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Wydział Filologiczny
(Jagelló Egyetem (Krakkó), Filológiai Kar)

Research on Karaim Bible translations has gained interest in the last two decades, several editions have been published. The fact that the second research group has started to work on this topic in Poland shows the importance of this particular field of Turkology. The numerous new translations becoming available recently make it possible to reconsider my assumptions on Karaim Bible translation characteristics copied from Hebrew.

This article deals with two particular features which appeared to have systematically applied translational equivalences in Karaim, namely the Hebrew definite article *ha-* and the direct object marker *ʔet*, and the Hebrew adjectival expressions. The analysis of nine different Karaim translations has proved that my previous hypothesis was not necessarily true in each cases.

Keywords: Karaim Bible translations, Crimean Karaim, Troki Karaim, Halich Karaim, Hebrew characteristics, definite article, adjectival expressions

Kulcsszavak: karaim bibliafordítások, krími karaim, troki karaim, halicsi karaim, héberes sajátosságok, határozott névelő, jelzői mellékeves szerkezetek

Jelen cikk célja, hogy néhány korábban már tárgyalt nyelvi sajátosságot, melyek a karaim bibliafordításokat jellemzik, felülvizsgáljon az újonnan kiadott, vagy éppen kiadás alatt álló források adatai alapján.¹

Doktori disszertációmát egy halicsi nyelvjárásban készült karaim bibliafordításban fellelhető bibliai héber hatásról; és a héberből történő másolás határaitól írtam (2013).² Az elemzés során kiderült, hogy a bibliai héber hatása rendkívül erős, mégis bizonyos sajátosságok fordítása során eltérések figyelhetők meg a

¹ A karaim nyelvről, török nyelvek közti pozíciójáról, nyelvjárásairól ld. Kowalski 1929, Jankowski 2003, Csató 2006. A karaim bibliafordításokról ld. Jankowski 2009, a kéziratokról és a másolókról ld. Jankowski 2019: XII–XVI.

² A speciális kontakt nyelvészeti jelenségek leírásához a Lars Johanson féle kódmásolási modellt használom. A kódmásolási modellről bővebben lásd Johanson 2002a, Johanson 2002b and Johanson 2014.

különböző karaim fordításokban. Akkori hipotézisem szerint a különbségek nyelvjárási alapon voltak elkülöníthetőek.

Az utóbbi években több karaim nyelvű bibliafordítást tartalmazó szövegkiadás, vagy bibliai szövegrészleteket tartalmazó tanulmány jelent meg (Shapira 2013, Németh 2015, Németh 2016, Jankowski et al. 2019). Az új források arra inspiráltak, hogy ismét megvizsgáljam azokat a héberes sajátosságokat, melyek eltérést mutatnak a különböző fordításokban. Mivel egy átfogó elemzés szétfe-szíténé a cikk kereteit, ezen sajátosságok közül kettőt, a héber határozott névelő és a héber jelzői mellékneves szerkezetek fordítását tárgyalom.

Annak szemléltetésére, hogy az egyes nyelvjárások hogyan térnek el az azonos bibliai héber szöveg fordításakor, két bibliai szövegrészt használtam a cikkben: a Teremtés Könyvének első fejezetét és a Mózes Éneke néven ismert szövegrészt (MTörv 32: 1-43).

1. A korpusz

A tanulmányban összesen kilenc karaim bibliafordítás különböző részletei kerültek felhasználásra. A fordítások közül a halicsi karaim Abrahamowicz Biblia, a troki karaim 1720-as Biblia és a krími karaim Gözlevei Biblia Tórája teljes terjedelmében, míg a többi verzió csak szövegrészletek kiadásaiból állt rendelkezésemre.³

Az Abrahamowicz Biblia a 19. század folyamán készült, másolója valószínűleg Jeszua Josef Mordkowicz volt. A kézirat Amelija Abrahamowicz tulajdonát képezte, családi Bibliaként használták. Tartalmazza a Tórát és a Háftárak nagy részét. A pontos tartalomért ld. Olach 2013: 10–11. A szintén halicsi karaim Eszwowicz Biblia az Eszwowicz család tulajdonát képezi. Ezidáig nem közölték és tanulmányozták szövegét. Feltehetőleg ez is 19. századi másolat.

Az elemzett szövegek közül az 1720-ban Simha ben Hahaniel által másolt troki karaim Biblia a légrégebbi. Varsóban található egy magángyűjteményben, katalógusszáma III-73 (Németh (in print)). A Biblia pontosabb tartalmáért ld. Németh 2014: 110. A szöveg nyelvi sajátosságai alapján feltehető, hogy a másoló több forrást is felhasznált a másolás folyamán (Németh 2014: 112).⁴

Ezen kívül felhasználtam az 1889-es vilniusi troki karaim kiadást, mely a Teremtés könyvét tartalmazza. Zacharjasz Mickiewicz és Eljahu Rojecki publikálta a Finn és Rosenkranz Kiadónál. Eredeti tervük szerint egy nagyobb szövegkiadási projekt első lépése lett volna ez a kötet. Sajnos később mégsem jelent meg a folytatás (Shapira 2003: 674).

³ A karaim források és a karaim személynevek esetén a lengyel írásmódot követem.

⁴ A források egy jelentős része az Európai Unió Horizont 2020 program keretein belül, az Európai Kutatás Tanács (ERC) által támogatott kutatócsoport (szerződésszám: 802645) tagjaként végzett munkám révén vált elérhetővé számomra, és feldolgozásukon kutatócsoportunk munkálkodik. Jelen kutatást a kutatócsoport finanszírozásával végezttem el.

A troki karaim közösség korábbi hazzan-ja, Mykolas Firkovičius publikált két kötetben karaim imádságokat. Az első kötet, melynek címe *Karaj diñli-liarniñ jalbarmach jergialiari. I bitik. Ochumach üčiuñ kieniesada*. (Imarend a karaim hívők részére. 1. kötet. Az imaházban való olvasásra.), tartalmazza a Mózes Éneke néven ismert bibliai szöveget, melyet szintén felhasználtam az elemzéshez (1998: 65–69).

A teljes Tóra krími karaim fordítása rendelkezésemre állt a Gözlevei Bibliából, amit II. Sándor cár házasságkötése tiszteletére jelentettek meg 1841-ben Gözlevében (ma Eupatória) (Shapira 2003: 696).⁵ Vélhetően több kézirat felhasználásával készült ez a Biblia, nyelve nem egységes (Jankowski 2009: 508).

A Manchester-i John Rylands Könyvtárban őrzött, H 170 (Gaster) jelzetű krími karaim kéziratot is felhasználtam a vizsgálathoz.⁶ A kézirat eredetileg négy kötetből állt, de három kötet sorsa ismeretlen. A kézirat valószínűleg a 19. század elején készült (Jankowski 2019: XVIII).⁷

Egy másik krími karaim Mózes Éneke verzió, melyet a tanulmányhoz felhasználtam, a Dan Shapira közlésében megjelent kézirat, melyet másolatban publikált. Az Izaak ben Jakub Koknaj tulajdonát képező kézirat a 18. században keletkezhetett (Shapira 2013: 169). Shapira 2013-ban egy másik kéziratfordítást is közzé tett, mely a Mózes Énekének egy további krími karaim verziója. Ez a kézirat a moszkvai Eliaszewicz-Babadzhan család tulajdonát képezi (Shapira 2013: 168).

2. Héberes sajátosságok a karaim bibliafordításokban

2.1. A határozott névelő

A bibliai héber határozott névelő fordítása mutató névmással a karaim bibliafordításokban többször is tárgyalt jelenség a szakirodalomban. Pritsak azt írja, hogy a héber határozott névelőt a halicsi karaim és a troki karaim fordítások más-más módon adják vissza. A halicsi karaim bibliai szövegekben *osol ol* 'amaz az', a troki karaim fordításokban pedig *ol* 'az' található (1959: 331). A halicsi karaim Abrahamowicz Bibliában, illetve az összehasonlított karaim szövegekben azonban azt találtam, hogy a héber határozott névelő fordítása ennél árnyaltabb a különböző karaim nyelvjárásokban. Akkori megfigyeléseim alapján úgy tűnt, hogy a határozott névelő *ha-* fordítása mindegyik karaim nyelvjárásban kivétel nélkül az *ol* 'az' névmással történt (2013: 69).

⁵ Hálásan köszönöm a krími karaim közösségnek, hogy engedélyt adtak a szöveg felhasználására és Dr. Mustafa Kılıçarslannak, aki rendelkezésemre bocsátotta a szöveget.

⁶ A kézirat elérhető online: <https://luna.manchester.ac.uk/luna/servlet/s/a0jk2m>.

⁷ A kéziratból Jankowski közölt részleteket, köztük a Ter. 1: 1–16 és a MTörv. 32: 1–43 részeket is (1997: 28–31, 43–49).

1. táblázat: A héber határozott névelő fordítása

	Ter. 1: 2	Ter. 1: 26	MTörv. 32: 1	MTörv. 32: 4
Bibliai héber ⁸	<i>wəhāʾāreš</i> föld.CONJ. DEF.N:FEM. SG.ABS	<i>ûbəkəl-hāʾāreš</i> mind.CONJ. PREP.N:MASC. SG.CONST föld. DEF.N:FEM.SG. ABS	<i>hāʾāreš</i> föld.DEF.N: FEM.SG.ABS	<i>haššûr</i> Köszik- la.DEF.N:MASC. SG.ABS
Abrahamowicz Biblia	<i>da ol jer</i> [és az föld] 'és a föld' ⁹	<i>da bar ol jerde</i> [és minden az föld:LOC] 'és az egész földön'	<i>ol jer</i> [az föld] 'a föld'	<i>ol jaratuvcunun</i> [az teremtő:GEN] 'a Teremtőnek a...'
Eszkowicz Biblia	<i>da ol jer</i> [és az föld] 'és a föld'	<i>da bar ol jerde</i> [és minden az föld:LOC] 'és az egész földön'	<i>ol jer</i> [az föld] 'a föld'	<i>ol jaratuvcunun</i> [az teremtő:GEN] 'a Teremtőnek a...'
1720-as Biblia	---	<i>da bar ol jerd'a</i> [és minden az föld:LOC] 'és az egész földön'	<i>ol jer</i> [az föld] 'a föld'	<i>ol jaratuvčunu</i> ¹⁰ [az teremtő:ACC] 'a Teremtőt'
Vilnusi Biblia	<i>da ol jer</i> [és az föld] 'és a föld'	<i>da bar ol jerd'a</i> [és minden az föld:LOC] 'és az egész földön'	---	---
Firkovičius Biblia	---	---	<i>ol jer</i> [az föld] 'a föld'	<i>ol jaratuvčunun</i> [az teremtő:GEN] 'a Teremtőnek a...'
Manchesteri Biblia	<i>da ol jer</i> [és az föld] 'és a föld'	---	<i>ol jer</i> [az föld] 'a föld'	<i>ol tangry</i> [az isten] 'a Isten'

⁸ A bibliai héber adatokat a BibleWorks9 programból idézem.

⁹ A magyar jelentéseket a Károli Gáspár féle fordításból idézem, vagy ahol nem elfogadható az a jelentés, ahhoz a legközelebb álló, de a karaim szöveget tükröző fordítást adok meg.

¹⁰ Rendhagyó alak a tárgysetben álló főnév, valószínűleg elírás lehet.

1. táblázat (folyt.): A héber határozott névelő fordítása

	Ter. 1: 2	Ter. 1: 26	MTörv. 32: 1	MTörv. 32: 4
Gözlevei Biblia	<i>da ol jer</i> [és az föld] 'és a föld'	<i>da žumla ol jergä</i> [és minden az föld:DAT] 'és az egész földön'	<i>ol jer</i> [az föld] 'a föld'	<i>ol tanğry</i> [az isten] 'az Isten'
Koknay Biblia	---	---	<i>ol jer</i> [az föld] 'a föld'	<i>ol tanğry</i> [az isten] 'az Isten'
Eliaszewicz-Babadzhan Biblia	---	---	<i>ol jer</i> [az föld] 'a föld'	<i>ol tengri</i> [az isten] 'az Isten'

Habár ez a jelenség viszonylag rendszerszerű, akadnak kivételes esetek is, mint például a MTörv. 32: 1 versben a héber *haššāmāyim* [ég.DEF.N:MASC.PL.ABS] 'az egek' kifejezés a karaim fordítások többségében eltér és *ejle kökler/köklär/kekler* [ó ég:PL] 'ó egek' alakokat találunk. A vizsgáltak közt egyetlen fordítás akad, ahol a határozott névelő szokásos megfelelése, vagyis az *ol* 'az' felbukkan. A Firkovičius által közölt Mózes Énekében *ol kökler* [az ég:PL] 'az egek' szerepel. Vajon az általa használt kéziratok valamelyikében ez a kifejezés található? Esetleg tudatosan változtatott a felhasznált szövegeken, érzékelve az eltérést az eredeti szövegtől? Érdekes kérdést vet fel az is, hogy még a legrégebbi fordításokban is *ej kökler* található a várható *ol kökler* helyett. A fentiek alapján felmerül a kérdés, hogy vajon létezik-e olyan fordítás bármelyik nyelvjárásban, amelyikben *ol kökler* szerepel? Ha igen, akkor ez lenne az, amit Firkovičius is használt a saját kiadásában? Elárul-e bármit is az a kéziratok kronológiájáról, ha létezik ilyen kézirat?

Különbséget mutatnak a karaim fordítások azokban az esetekben, amikor a héber határozott névelő prefixumokkal összevonódva kapcsolódik a névszókhhoz, például *bə- + ha- > ba-*: Ter. 1: 18 *bayyôm ûballáylā^h* [LOC-az nap.PREP-DEF.N:MASC.SG.ABS és LOC-az éjszaka.CONJ.PREP-DEF.N:MASC.SG.ABS] 'nappal és éjszaka'. Ilyen esetekben, ahogy arra korábban rávilágítottam, az *ol* mutató névmás általában nem tűnik fel a karaim fordításokban (Olach 2013: 70–71): halicsi karaim Abrahamowicz Biblia *kin:de da kece:de* [nap:LOC és éjszaka:LOC] 'nappal és éjszaka', troki karaim Vilnisi Biblia: *kün:d'a da keća:d'a* [nap:LOC és éjszaka:LOC] 'nappal és éjszaka'. Az újabb források bevonása a vizsgálatba azonban azt mutatja, hogy ez az állítás nem helytálló például a krími karaim Gözlevei Biblia esetében, ahol a mutató névmás ebben az esetben is felbukkan a szövegben: Gözlevei Biblia *ol gün:dä da ol gežä:dä* [az nap:LOC és az éjszaka:LOC] 'nappal és éjszaka'. A krími karaim

Manchesteri Biblia határozószókat használ ebben a pozícióban: *künüzün da kečä* 'nappal és éjjel'.

2. táblázat: A héber prefixummal ellátott határozott névelő fordítása

	Ter. 1: 5	Ter. 1: 8	Ter. 1: 18
Bibliai héber	<i>lāʔōr</i> fény.PREP. DEF.N: MASC.SG. ABS	<i>lārāqī^{ac}</i> terjede- lem.PREP.DEF.N: MASC.SG.ABS	<i>bayyôm ûballāylā^h</i> LOC-az nap.PREP- DEF.N:MASC.SG.ABS és LOC-az éjszaka.CONJ.PREP- DEF.N:MASC.SG.ABS
Abrahamowicz Biblia	<i>jaryqqa</i> [fény:DAT] 'a fénynek'	<i>rakija^c</i> [terjedelem] 'terjedelem' ¹¹	<i>kinde da kecede</i> [nap:LOC és éjszaka:LOC] 'nappalon és éjszakán'
Eszwo-wicz Biblia	<i>jaryqqa</i> [fény:DAT] 'fénynek'	<i>rakija^c</i> [terjedelem] 'terjedelem'	<i>kinde da kecede</i> [nap:LOC és éjszaka:LOC] 'nappalon és éjszakán'
1720-as Biblia	---	---	<i>kündüz da keče</i> [nappal és éjjel] 'nappal és éjjel'
Vilnusi Biblia	<i>jaryhqa</i> [fény:DAT] 'fénynek'	<i>avlah orungā</i> [tágas hely:DAT] 'tágas helynek'	<i>künd'a da kečad'a</i> [nap:LOC és éjszaka:LOC] 'nappalon és éjszakán'
Firkovičius Biblia	---	---	---
Manchesteri Biblia	<i>jaryqqa</i> [fény:DAT] 'fénynek'	<i>tabaqağa</i> [réteg:DAT] 'terjedelemnek'	<i>künüzün da kečä</i> [nappal és éjjel] 'nappal és éjjel'
Gözleveii Biblia	<i>ol jaryqqa</i> [az fény: DAT] 'a fénynek'	<i>ol tabaqağa</i> [az réteg:DAT] 'a terjedele- mek'	<i>ol gündä da ol gežädü</i> [az nap:LOC és az éjszaka:LOC] 'a nappalon és az éjszakán'

¹¹ Tulajdonképp nagy kiterjedésű felszín, Károli mennyezetnek fordítja.

A mutató névmások használata kapcsán a korábbi tanulmányomban feltételeztem, hogy a direkt tárgyat jelölő *ʔet* partikula és a határozott névelő *ha-* együttes használata az alábbi fordítási megfeleléseket mutatja, nyelvjárásonként elkülöníthetően: a halicsi karaimban *osol ol + ACC*, a troki karaimban *ol + ACC*, a krími karaimban *šol + ACC* (Olach 2013: 77–78),¹² vagyis a halicsi karaimban az *osol* és a krími karaimban a *šol* a héber direkt tárgyat jelölő partikula ekvivalenciájaként értelmezhető.

3. táblázat: A héber határozott névelő és a direkt tárgyat jelölő partikula fordítási megfelelései

Bibliai héber	Abrahamowicz Biblia	Troki karaim	Krími karaim
határozott névelő	<i>ol</i>	<i>ol</i>	<i>ol</i>
határozott névelő prefixummal kombinálva	-	-	-
direkt tárgyat jelölő partikula	<i>osol (+ ACC)</i>	<i>(ACC)</i>	<i>šol (+ACC)</i>
direkt tárgyat jelölő partikula + határozott névelő	<i>osol ol (+ ACC)</i>	<i>ol (+ ACC)</i>	<i>šol (+ ACC)</i>

Az újabb források, és egyéb szövegrészek azonban azt mutatják, felül kell vizsgálni ezt a hipotézist. Az újabb halicsi karaim fordításban, a másik elemzett fordítással egyezően, mindig megjelenik az *osol* 'amaz' mutató névmás a főnév előtt. A főnév ilyen esetekben jelölt a *+ni/+ny* tárgyeset ragjával, például Ter. 1: 25 *da osol ol tuvarny* [és amaz az barom:ACC] 'a barmokat'. A legkorábbinak tartott troki karaim fordításban, eltérően a korábbi feltételezéstől, megjelenik az *ošol* mutató névmás a szerkezetben, például Ter. 1: 27 *ošol ol adamny* [amaz az ember:ACC] 'az embert'. A krími karaim szövegek vizsgálatakor korábban feljegyzett *šol* mutató névmás pedig az idézett példákban nem mindenhol jelenik meg, tehát használata nem mondható rendszerszerűnek. Mindaddig, amíg a Manchesteri Bibliának sajátossága a *šol* használata, a Gözlevei Bibliában nem bukkan fel ez a névmás ebben a pozícióban.¹³

¹² A táblázat eredetijét, a 23. számú táblázatot lásd Olach 2013: 226.

¹³ Németh összehasonlító vizsgálata, melyben az 1720-as Bibliát a Gözlevei Bibliával veti egybe egyéb bibliai szövegrészek kapcsán szintén ezt az eredményt mutatja (2015: 108–109).

4. táblázat: A héber *'et* + *ha-* fordítási megfelelései

	Ter. 1: 1	Ter. 1: 21	Ter. 1: 25	Ter. 1: 27
Bibliai héber	<i>'ēṭ</i> <i>haššāmáyi</i> <i>m</i> DIR.OBJ- ég.DEF.N: MASC.PL. ABS	<i>wə'ēṭ kol-nēpēš</i> <i>haḥayyā^h</i> CONJ.DIR.OBJ- mind-lélek.N: BOTH.SG.ABS élő.DEF.ADJ:FEM. SG.ABS	<i>wə'eṭ-</i> <i>habbēhēmā^h</i> CONJ.DIR.OBJ- barom.N:FEM. SG.ABS	<i>'eṭ-hā'ādām</i> DIR.OBJ- ember.DEF.N: MASC.SG.ABS
Abrahamowicz Biblia	<i>osol ol</i> <i>keklerni</i> [amaz az ég:PL:ACC] 'az egeket'	<i>da osol bar ol tiri</i> <i>zanny</i> [és amaz minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lel- ket'	<i>da osol ol tu-</i> <i>varny</i> [és amaz az barom:ACC] 'és a barmot'	<i>osol ol</i> <i>adamny</i> [amaz az ember:ACC] 'és az em- bert'
Eszowicz Biblia	<i>osol ol</i> <i>keklerni</i> [amaz az ég:PL:ACC] 'az egeket'	<i>da osol bar ol tiri</i> <i>zanny</i> [és amaz minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lel- ket'	<i>da osol ol tu-</i> <i>varny</i> [és amaz az barom:ACC] 'és a barmot'	<i>osol ol</i> <i>adamny</i> [amaz az ember:ACC] 'és az em- bert'
1720-as Biblia	---	<i>da ošol bar ol tiri</i> <i>žanny</i> [és amaz minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lel- ket'	<i>da ošol ol tu-</i> <i>varny</i> [és amaz az barom:ACC] 'és a barmot'	<i>ošol ol</i> <i>adamny</i> [amaz az ember:ACC] 'és az em- bert'
Vilnusi Biblia	<i>ol köklerni</i> [az ég: PL:ACC] 'az egeket'	<i>da bar ol tiri žanny</i> [és minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lel- ket'	<i>da ol tuvarny</i> [és az ba- rom:ACC] 'és a barmot'	<i>ol adamny</i> [az em- ber:ACC] 'és az em- bert'
Firkovičius Biblia	---	---	---	---

4. táblázat (folyt.): A héber *’et + ha-* fordítási megfelelései

	Ter. 1: 1	Ter. 1: 21	Ter. 1: 25	Ter. 1: 27
Manchesteri Biblia	<i>šol kōkni</i> [amaz ég: PL:ACC] ’az egeket’	<i>da šol barča ol tiri žanny</i> [és amaz minden az élő lélek: ACC] ’és minden élő lelket’ ¹⁴	---	---
Gözlevelei Biblia	<i>ol gökni</i> [az ég:PL: ACC] ’az egeket’	<i>žumla ol diri žanny</i> [minden az élő lélek:ACC] ’és minden élő lelket’	<i>da ol tuvarny</i> [és amaz az barom:ACC] ’és a barmot’	<i>ol adamny</i> [az em- ber:ACC] ’és az embert’

2.2 Jelzői mellékneves szerkezetek

A jelzői mellékneves szerkezetek a héberben és a karaimban eltérést mutatnak. A bibliai héberben a melléknév követi a főnevet és nemben, számban, határozottságban egyeztetve van a főnévvel (Waltke – O’Connor 1990: 258–260). Ezzel szemben a karaimban a melléknév a főnév előtt áll és nem, szám, határozottság tekintetében jelöletlen (Csató 1994: 55, 60). Ezen különbség miatt kétféle fordítási stratégiát is találunk a karaim nyelvű bibliafordításokban. Egyrészt a fordító a forrásnyelv hű tükrözése érdekében héberes szerkezetet alkalmaz szövegében, vagyis a melléknév a főnév mögé kerül. Más esetekben viszont grammatikai áthelyezéssel módosítja a héberes szórendet a karaim nyelv szabályainak megfelelően.

A héber jelzői mellékneves szerkezetek fordításáról szóló cikkemben azt a következtetést vontam le az Abrahamowicz Biblia kapcsán, hogy általában törökös szerkezeteket használ a fordító, illetve amikor a szórend követi a héber eredetit, akkor az egyeztetés is megfigyelhető a karaim szövegben (Olach 2012: 195). Majd összehasonlítva az Abrahamowicz Biblia szövegét a Vilnusi Biblia és a Manchesteri Biblia szövegeivel azt állapítottam meg, hogy a Vilnusi Biblia is mutatja azt a sajátosságot, hogy a héberes jelzői mellékneves szerkezetek hű fordításakor nem csak a szórend, de az egyeztetés is megjelenik a karaim fordításban (Olach 2013: 227).

Általános tendenciákat tekintve elmondható, hogy a halicsi és a troki karaim fordítók gyakrabban készítenek a héber eredeti szöveghez rendkívül hű fordítást,

¹⁴ A példát Jankowskiék 2019-es kiadása alapján adom meg (4).

melyben a jelzői mellékneves szerkezetek tükrözik a héberes szórendet. Tehát a főnevet (pl. *dor* 'nemzedék') követi a melléknév (*ters* 'romlott' és *tornaqsy/tornaqšy* 'elvetemült'). A krími karaim fordításokban általában azonban törökös szórend figyelhető meg, például a *dävür/dävür* 'nemzedék' szót megelőzi a *ters* 'romlott' melléknév.

5. táblázat: A héber jelzői mellékneves szerkezetek fordítása héberes szórenddel

Bibliai héber MTörv. 32: 5	<i>dôr</i> nemzedék.N: MASC.SG.ABS 'romlott és elvetemült nemzedék'	<i>‘iqqēš</i> romlott.ADJ: MASC.SG.ABS	<i>ûpətaltoł</i> és elvetemült.CONJ.ADJ: MASC.SG.ABS
Halicsei karaim	Abrahamowicz Biblia	<i>dor ters da tornaqsy</i> [nemzedék romlott és elvetemült] 'romlott és elvetemült nemzedék'	
	Eszwowicz Biblia	<i>dor ters da tornaqsy</i> [nemzedék romlott és elvetemült] 'romlott és elvetemült nemzedék'	
Troki karaim	1720-as Biblia	<i>dor ters da tornaqšy</i> [nemzedék romlott és elvetemült] 'romlott és elvetemült nemzedék'	
	Firkovičius Biblia	<i>dor ters da tornaqšy</i> [nemzedék romlott és elvetemült] 'romlott és elvetemült nemzedék'	
Krími karaim	Manchesteri Biblia	<i>ters dävür da qynğyr</i> [romlott nemzedék és elvetemült] 'romlott és elvetemült nemzedék'	
	Gözlevei Biblia	<i>ters dävür da qynğyr</i> [romlott nemzedék és elvetemült] 'romlott és elvetemült nemzedék'	
	CrK	<i>ters dävür da qynğyr</i> [romlott nemzedék és elvetemült] 'romlott és elvetemült nemzedék'	
	CrEB	<i>ters dävür da qynğyr</i> [romlott nemzedék és elvetemült] 'romlott és elvetemült nemzedék'	

Azonban, ha a héber jelzői mellékneves szerkezet jelöletlen, akkor még a halicsei és a troki fordításokban is előfordul, hogy a fordító a törökök szórendet preferálja, például a 'balga és értelmetlen nép' – tulajdonképp "balga és nem-bölcs nép" – fordításában, Firkovičius kiadását leszámítva, az első melléknév *nek/delilalčaq* megelőzi az *ulus* 'nép' főnevet.

6. táblázat: A héber jelzői mellékneves szerkezetek fordítása törökös szórenddel

Bibliai héber MTörv. 32: 6	<i>‘am</i>	<i>nābāl</i>	<i>wəlō’</i>	<i>ḥākām</i>
	nép.N:MASC.SG .ABS 'balga és értelmetlen nép'	balga.ADJ:MASC. SG.ABS	és nem	bölcs.ADJ: MASC.SG.ABS
Halicsi karaim	Abrahamowicz Biblia	<i>nekes ulus da tivil uslu</i> [balga nép és nem okos] 'balga és értelmetlen nép'		
	Eszwowicz Biblia	<i>nekes ulus da tivil uslu</i> [balga nép és nem okos] 'balga és értelmetlen nép'		
Troki karaim	1720-as Biblia	<i>nekes ulus da tüvül uslu</i> [balga nép és nem okos] 'balga és értelmetlen nép'		
	Firkovičius Biblia	<i>ulus nekaš da t'uvul' uslu</i> [nép balga és nem okos] 'balga és értelmetlen nép'		
Krími karaim	Manchesteri Biblia	<i>deli ulus da usly dügil</i> [balga nép és okos nem] 'balga és értelmetlen nép'		
	Gözlevei Biblia	<i>alčağ ulus da uslu dügül</i> [balga nép és okos nem] 'balga és értelmetlen nép'		
	CrK	<i>deli ulus da uslu dügül</i> [balga nép és okos nem] 'balga és értelmetlen nép'		
	CrEB	<i>deli ulus da uslu dügül</i> [balga nép és okos nem] 'balga és értelmetlen nép'		

Ezzel szemben, amikor a héber jelzői mellékneves szerkezet határozott, többes számú és tárgyasetben áll, a halicsi és a troki karaim fordítók héberes szórenddel fordítják le a szerkezetet és jelölik a határozottságot, a tárgyasetet és a többes számot a mellékneven is. Emiatt a héber határozott névelő fordítási megfelelője, az *ol* 'az' névmás felbukkan a *jaryqlyqjaryh* 'égitest' főnév és az *ullu* 'nagy' melléknév előtt is.¹⁵ Hasonlóképp, a többes szám jele (+*lar*) és a tárgyaset ragja (+*ny*) is megfigyelhető mind a főnéven, mind pedig a mellékneven. A krími karaim fordításokban a melléknév (*büjüklulu* 'nagy') megelőzi a főnevet (*jaryq* 'égitest') és jelöletlen.

¹⁵ A Ter. 1: 16 versben eredendően a *jaryqlyqjaryh* szó 'fény, fényes'-t, a *jaryqlyq* pedig 'fény, fényesség, ragyogás'-t jelent, de a fordításban, az eredeti héber szöveghez és Károlí fordításához igazítva 'világító test'-nek fordítom (Baskakov et al. 1974: 235, 237). Szó szerinti fordításban tehát 'a két nagy fényt', 'a nagy fényt' és 'a kicsi/kisebbit fényt' lenne a karaim szöveg.

7. táblázat: A héber jelzői mellékneves szerkezetek egyeztetésének fordítása I.

Bibliai héber Ter. 1: 16	<i>ʔeʔ-šəne</i> OBJ-kettő.CARD: DUAL.CONST 'a két nagy világító testet'	<i>hamməʔərōʔ</i> égitest.DEF.N: MASC.PL.ABS	<i>haggəḏōlīm</i> nagy.DEF.ADJ: MASC.PL.ABS
Halicsi karaim	Abrahamowicz Biblia Eszwowicz Biblia	<i>osol eki ol jaryqlyqlarny ol ullularny</i> [amaz kettő az fényesség:PL:ACC az nagy:PL:ACC] 'a két nagy világító testet' <i>osol eki ol jaryqlyqlarny ol ullularny</i> [amaz kettő az fényesség:PL:ACC az nagy:PL:ACC] 'a két nagy világító testet'	
Troki karaim	1720-as Biblia Firkovičius Biblia	---- <i>eki ol jaryhlarny ol ullularny</i> [kettő az fény:PL:ACC az nagy:PL:ACC] 'a két nagy világító testet'	
Krími karaim	Mancheteri Biblia Gözleveii Biblia	<i>šol eki ol ulu jaryqlarny</i> [amaz kettő az nagy fény:PL:ACC] 'a két nagy világító testet' <i>eki ol büjük jaryqlarny</i> [kettő az nagy fény:PL:ACC] 'a két nagy világító testet'	

8. táblázat: A héber jelzői mellékneves szerkezetek egyeztetésének fordítása II.

Bibliai héber Ter. 1: 16	<i>ʔeʔ-hammāʔor</i> OBJ-égitest.DEF. N:MASC.SG.ABS 'a nagyobbik világítótestet'	<i>haggāḏōl</i> nagy.DEF.ADJ: MASC.SG.ABS	<i>ʔeʔ-hammāʔor</i> OBJ-égitest.DEF.N: MASC.SG.ABS
Halicsi karaim	Abrahamowicz Biblia Eszwowicz Biblia	<i>osol ol jaryqny ol ullu</i> [amaz az fény:ACC az nagy] 'a nagy világító testet' <i>osol ol jaryqny ol ullu</i> [amaz az fény:ACC az nagy] 'a nagy világító testet'	
Troki karaim	1720-as Biblia Firkovičius Biblia	---- <i>ol jaryhny ol ullurahny</i> [az fény:ACC az nagyobb:ACC] 'a nagyobbik világító testet'	
Krími karaim	Mancheteri Biblia Gözleveii Biblia	<i>šol ulu jaryqny</i> [amaz nagy fény:ACC] 'a nagy világító testet' <i>ol büjük jaryqny</i> [az nagy fény:ACC] 'a nagy világító testet'	

A halicsi karaim és a troki karaim fordításokban a melléknév *ullu* 'nagy' követi a főnevet (*aždağalaždağa* 'vízi állat') és számban, esetben egyeztetve van az-al.¹⁶ A krími karaim fordításokban ismét törökös szórend látható, melyben a melléknév (*ululbüjük* 'nagy') nincs egyeztetve a főnévvel (*aždahy* 'vízi állat').

9. táblázat: A héber jelzői melléknemes szerkezetek egyeztetésének fordítása III.

Bibliai héber Ter. 1: 21	<i>ʿet-hattannînīm</i> OBJ-vízi szörny.DEF.N:MASC.PL.ABS 'a nagy vízi állatokat'	<i>haggəḏōlīm</i> nagy.DEF.ADJ:MASC.PL.ABS
Halicsi karaim	Abrahamowicz Biblia	<i>osol ol aždağalarny ol ullularny</i> [amaz az vízi állat:PL:ACC az nagy:PL:ACC] 'a nagy vízi állatokat'
	Eszwowicz Biblia	<i>osol ol aždağalarny ol ullularny</i> [amaz az vízi állat:PL:ACC az nagy:PL:ACC] 'a nagy vízi állatokat'
Troki karaim	1720-as Biblia	<i>ošol ol aždağalarny ol ullularny</i> [amaz az vízi állat:PL:ACC az nagy:PL:ACC] 'a nagy vízi állatokat'
	Firkovičius Biblia	<i>ol aždağalarny ol ullularny</i> [az vízi állat:PL:ACC az nagy:PL:ACC] 'a nagy vízi állatokat'
Krími karaim	Manchesteri Biblia	<i>šol ulu aždahylarny</i> [amaz nagy vízi állat:PL:ACC] 'a nagy vízi állatokat'
	Gözleveii Biblia	<i>ol büjük aždahylarny</i> [az nagy vízi állat:PL:ACC] 'a nagy vízi állatokat'

Más a helyzet az alábbi példában, ugyanis a fordítások egy részében a *kicilkiči* 'kis' jelentésű melléknév szerepel, míg a troki karaim Vilnusi Bibliában a *kiči* 'kis' jelentésű melléknév középfokú alakja (*kičiřak* 'kisebb') található. A bibliai héberben a melléknév fokozása nem feltétlenül jelölt morfológiailag, hanem csak a kontextusból következtethetünk a melléknév középfokú állapotára (Waltke – O'Connor 1990: 263–267). Érdeemes megjegyezni, hogy a különböző nyelvű for-

¹⁶ A karaim-orosz-lengyel szótár 'sárkány, 'kígyó' jelentést ad meg az *aždağa/aždağa/aždahy* szavaknál (Baskakov et al. 1974: 45, 46, 87, 88). Én a héber eredeti szöveg és az egyéb nyelvű fordítások alapján itt 'vízi állat' alakban fordítom.

dítások többsége ebben a bibliai versben középfokú mellékneveket használ, például a Károli Gáspár által készített fordítás is. Morfológiai szempontból a Vilnusi Bibliát leszámítva a karaim fordítások a héber eredeti alakot tükrözik.

Szórend tekintetében az eddigi megfigyeléseknek megfelelően a halicsi karaim és a troki karaim szövegekben héberes szórend látható, míg a krími karaim forrásokban törökös szórend.

10. táblázat: A héber jelzői mellékneves szerkezetek szórendi sajátosságainak fordítása

Bibliai héber Ter. 1: 16	<i>wəʕet hammāʕor</i> és-OBJ égitest. DEF.N:MASC.SG.ABS 'és a kisebbik világító testet'	<i>haqqāʕōn</i> kicsi. DEF.ADJ:MASC.SG.ABS
Halicsi karaim	Abrahamowicz Biblia	<i>da osol ol jaryqny ol kici</i> [és amaz az fény:ACC az kicsi] 'és a kicsi világító testet'
	Eszwowitz Biblia	<i>da osol ol jaryqny ol kici</i> [és amaz az fény:ACC az kicsi] 'és a kicsi világító testet'
Troki karaim	1720-as Biblia	----
	Vilnusi Biblia	<i>da ol jaryhny ol kičirakni</i> [és az fény:ACC az kisebb:ACC] 'és a kisebbik világító testet'
Krími karaim	Manchesteri Biblia	<i>da šol kiči jaryqny</i> [és amaz kicsi fény:ACC] 'és a kicsi világító testet'
	Gözlevei Biblia	<i>da ol kiči jaryqny</i> [és az kicsi fény:ACC] 'és a kicsi világító testet'

A Teremtés Könyvében van egy olyan jelzői mellékneves szerkezet, mely mind-egyik karaim fordításban török szórenddel jelenik meg *tiri/diri zan/žan* 'élő lélek'. Habár a héber kifejezés direkt tárggyal jelölt, a karaim szövegekben csak a főnév áll tárgyesetben.

A bibliai héber a jelzői mellékneves szerkezetek helyett gyakran birtokviszonyban álló főneveket használ (Waltke – O'Connor 1990: 255–256). A karaim fordítók ilyen esetekben interpretációt nyújtanak és mellékneves szerkezeteket használnak fordításaikban. Ezek a mellékneves szerkezetek minden esetben törökös szórendet mutatnak és a melléknevek (pl. *inamly/ynamly* 'húséges', *qajjam* 'örök' és *pir/bir* 'idős') nincsenek egyeztetve számban, esetben a főnévvel (*tenriltangry* 'Isten' és *kisilkiši* 'személy, ember').

11. táblázat: Törökös szórend a karaim fordításokban

Bibliai héber Ter. 1: 21	<i>wəʔet</i> kol-népeš és-OBJ minden-lélek. N:BOTH.SG.ABS 'és minden élő lelket'	<i>haḥayyā^h</i> élő. DEF.ADJ:FEM.SG.ABS
Haliczi karaim	Abrahamowicz Biblia	<i>da osol bar ol tiri žanny</i> [és amaz minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lelket'
	Eszwowicz Biblia	<i>da osol bar ol tiri žanny</i> [és amaz minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lelket'
Troki karaim	1720-as Biblia	<i>da ošol ol bar tiri žanny</i> [és amaz az minden élő lélek:ACC] 'és minden élő lelket'
	Vilnusi Biblia	<i>da bar ol tiri žanny</i> [és minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lelket'
Krími karaim	Manchesteri Biblia	<i>da šol barča ol tiri žanny</i> [és amaz minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lelket'
	Gözlevei Biblia	<i>žumla ol diri žanny</i> [minden az élő lélek:ACC] 'és minden élő lelket'

12. táblázat: Birtokviszonyban álló héber főnevek mellékneves szerkezetekkel történő fordítása I.

Bibliai héber MTörv. 32: 4	<i>ʔēl</i> Isten.N:MASC.SG.CONST 'Húséges Isten'	<i>ʔēmūnā^h</i> húség.N:FEM.SG.ABS
Haliczi karaim	Abrahamowicz Biblia	<i>inamly tenri</i> [húséges isten] 'Húséges Isten'
	Eszwowicz Biblia	<i>inamly tenri</i> [húséges isten] 'Húséges Isten'
Troki karaim	1720-as Biblia	<i>qajjam tenri</i> [örök isten] 'Örök Isten'
	Firkovičius Biblia	<i>inamly tenri</i> [húséges isten] 'Húséges Isten'
Krími karaim	Manchesteri Biblia	<i>ynamly tangry</i> [húséges isten] 'Húséges Isten'
	Gözlevei Biblia	<i>ynamly tangry</i> [húséges isten] 'Húséges Isten'
	CrK	<i>ynamly tangry</i> [húséges isten] 'Húséges Isten'
	CrEB	<i>ynamly tengri</i> [húséges isten] 'Húséges Isten'

13. táblázat: Birtokviszonyban álló héber főnevek mellékneves szerkezetekkel történő fordítása II.

Bibliai héber MTörv. 32: 25	<i>ʕim-ʔiš</i>	<i>šēbā^h</i>
	PREP- ember.N:MASC.SG.CONST 'a vén emberrel'	idős kor.N:FEM.SG.ABS
Halicsei karaim	Abrahamowicz Biblia	<i>pir kisi</i> [vén ember] 'vén ember'
	Eszwowitz Biblia	<i>pir kisi</i> [vén ember] 'vén ember'
Troki karaim	1720-as Biblia	<i>bir kišibyla</i> [vén ember:POSTPOS] 'vén emberrel' ¹⁷
	Firkovičius Biblia	<i>pir kiši</i> [vén ember] 'vén ember'
Krími karaim	Manchesteri Biblia	<i>pir kiši</i> [vén ember] 'vén ember'
	Gözlevei Biblia	<i>pir kiši</i> [vén ember] 'vén ember'
	CrK	---
	CrEB	---

3. Összegzés

Az utóbbi években megsokszorozódott a karaim nyelvű bibliafordítások, bibliai szövegrészek kiadásainak száma, mely lehetővé teszi, hogy a szövegek elemzésével pontosabb képet kapjunk a karaim nyelvjárások történetéről, a fordítások egymáshoz való viszonyáról, az egyes fordítók által alkalmazott fordítási technikákról.

A bővülő karaim korpusz számomra is lehetővé tette, hogy korábbi vizsgálódásaim során levont következtetéseimet, felállított hipotéziseimet felülvizsgáljam és új megfigyeléseket tehessek. Ebben a cikkben két, korábban rendszerszerűnek tűnő markáns héber sajátosság – nevezetesen a határozott névelő és a jelzői mellékneves szerkezetek – karaim fordítását vizsgáltam meg újra. Az eredmények azt mutatják, hogy korábbi feltételezéseim nem voltak helytállóak, és a különböző fordítási megfelelések nem különíthetők el nyelvjárások szerint.

Továbbá korábban feltételeztem, hogy a prefixummal kombinált héber határozott névelő fordítása a karaim szövegekben a határozott névelő fordítási megfelelésének, az *ol* névmásnak az elhagyásával jár minden egyes karaim nyelvjárásban. Az új adatok azonban azt mutatják, hogy van olyan fordítás, ahol az *ol* mutató névmás ilyenkor is megtalálható. A Gözlevei Biblia elemzett részeiben ugyanis ezt látjuk.

¹⁷ Valószínűleg elírás *pir* helyett.

Amikor a héberben a direkt tárgyat jelölő partikula egy határozott névelővel ellátott főnév előtt áll, akkor a legrégebbi troki karaim bibliafordításban szintén felbukkan az *ošol* mutató névmás, mint ahogy az rendszerszerű a halicsi karaim fordításokban is. A korábbi megfigyeléseim során úgy véltem, hogy a krími karaim forrásokra is jellemző a *šol* mutató névmás használata. Ezt azonban már nem jelenthetjük ki így általánosítva, mert a Gözlevelei Bibliában a *šol* nem használatos ezekben a szerkezetekben.

Irodalom

- Baskakov, Nikolaj A. – Zajączkowski, Ananiasz – Szapszal, Seraja M. (1974), *Karaimsko-russko-pol'skij slovar'*, Moskva: Russkij Jazyk.
- Csató, Éva Á. (1994), On word order differences between Turkish and Karaim. *Dilbilim Araştırmaları*. Ankara: Hitit Yayınevi. 54–61.
- Csató, Éva Ágnes (2006), The smallest group of Turkic-speaking people. In: Çagatay, Ergun (ed.), *The Turkic speaking world. 2000 years of art and culture from Inner Asia to the Balkans*. Munich: Prestel Verlag. 384–403.
- Firkovičius, Mykolas (1998), *Karaj diñliliarniñ jalbarmach jergialiari*. 1 bitik. Ochumach üčiuñ kieniesada. Vilnius: Baltos Lankos.
- Jankowski, Henryk (1997), A Bible translation into the Northern Crimean dialect of Karaim. *Studia Orientalia* 28: 1–84.
- Jankowski, Henryk (2003), Position of Karaim among the Turkic languages. *Studia Orientalia* 95: 131–153.
- Jankowski, Henryk (2009), Translations of the Bible into Karaim. *Religion Compass* 3/4 2009: 502–523.
- Jankowski, Henryk. (2019), Introduction. In: Jankowski, Henryk – Aqtay, Gulayhan – Cegiołka, Dorota – Çulha, Tülay – Németh, Michał. (2019), *The Crimean Karaim Bible. Volume 1: Critical edition of the Pentateuch, Five Scrolls, Psalms, Proverbs, Job, Daniel, Ezra and Nehemiah*. (= *Turcologica* 119). Wiesbaden, Harrassowitz. IX–XXXIX.
- Jankowski, Henryk – Aqtay, Gulayhan – Cegiołka, Dorota – Çulha, Tülay – Németh, Michał. (2019), *The Crimean Karaim Bible. Volume 1: Critical edition of the Pentateuch, Five Scrolls, Psalms, Proverbs, Job, Daniel, Ezra and Nehemiah*. (= *Turcologica* 119). Wiesbaden, Harrassowitz.
- Jankowski, Henryk – Aqtay, Gulayhan – Cegiołka, Dorota – Çulha, Tülay – Németh, Michał. (2019), *The Crimean Karaim Bible. Volume 2: Translation*. (= *Turcologica* 119). Wiesbaden, Harrassowitz.
- Johanson, Lars (2002a), *Structural factors in Turkic language contacts*. London: Curzon.
- Johanson, Lars (2002b), Contact-induced linguistic change in a code-copying framework. In: Jones, Mari C. – Esch, Edith (eds.), *Language change: The interplay of internal, external and extra-linguistic factors*. (Contribution to the *Sociology of Language* 86.) Berlin, Mouton de Gruyter. 285–313.

- Johanson, Lars (2014), Written language intertwining. In: Bakker, Peter – Matras, Yaron (eds.), *Contact languages. A comprehensive guide.* (Language Contact and Bilingualism 6.) Berlin, Mouton de Gruyter. 273–331.
- Kowalski, Tadeusz (1929), *Karaimische Texte im Dialekt von Troki.* Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Mickiewicz, Zacharjasz [= זכריה מיצכיוויץ] – Rojecki, Eljahu [= אליהו רואצקי] (transl.) (1889), ספר חמשה חומשי תורה מתורגם ללשון קדרי לבני מקרא קודש המורגלת בפי קהלות הקראים, הדרים בגלילות רוסיא. *Хамиша хумше тора, т. е, пятикнижие ветхаго завѣта, переведенное на караимское нарѣчје посредствомъ Захарія Михайлова Мицкевича и Илья Исаева Роецкаго.* Vilnius.
- Németh, Michał (2014), An early North-Western Karaim Bible translation from 1720. Part 1. The Torah. *Karaite Archives* 2: 109–141.
- Németh, Michał (2015), An early North-Western Karaim Bible translation from 1720. Part 2. The Book of Ruth. *Karaite Archives* 3: 49–102.
- Németh, Michał (2016), A Crimean Karaim handwritten translation of the Book of Ruth dating from before 1687. *Türk Dilleri Araştırmaları* 26/2: 161–226.
- Németh, Michał (in print), The Western Karaim Torah. A critical edition of a manuscript from 1720. (The Languages of Asia Series) Leiden–Boston: Brill.
- Olach, Zsuzsanna (2012), Bibliai héber jelzős szerkezetek fordítása halicsi karaimra. In: Gécseg, Zsuzsanna (ed.), *Lingdok 11. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem. Nyelvtudományi Doktori Iskola. 183–198.
- Olach, Zsuzsanna (2013), A Halich Karaim translation of Hebrew biblical texts (*Turcologica* 98). Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- Pritsak, Omeljan (1959), Das Karaimische. In: Deny, Jean – Grønbech, Kaare – Scheel, Helmuth – Togan, Zeki Velidi (eds.), *Philologiae turcicae fundamenta* 1. Wiesbaden: Steiner. 318–340.
- Shapira, Dan (2003), The Turkic languages and literatures of the East European Karaites. In: Polliack, Meira (ed.), *Karaite Judaism. A guide to its history and literary sources.* (Handbook of Oriental Studies 1: 73.) Leiden–Boston, Brill. 657–707.
- Shapira, Dan (2013), The Karaim translation of the Book of Nehemia copied in the 17th century's Crimea and printed in 1840/1841 at Gözleve, on the copyist of the manuscript, and some related issues. *Karaite Archives* 1. 133–198.
- Waltke, Bruce K. – O'Connor, Michael (1990), *An introduction to Biblical Hebrew syntax.* Winona Lake, Eisenbrauns.